

A helynévrendszer változása az ugocsai Hontpázmány-birtoktesten

1. Az újabb történeti helynévkutatási vizsgálatokban erőteljesen jelentkezik a névrendszerbeli meghatározottság kérdése (vö. HOFFMANN 2008a: 23). „A létező helynévrendszer többféleképpen is meghatározza az új helynevek keletkezését. Közvetlenül, pozitív értelemben a meglévő nevek újbóli felhasználásával, negatív értelemben pedig oly módon, hogy közeli helyek esetén a névazonosság általában nem szokás [...]. Hatását tekintve azonban felülmúlja ezek szerepét az a közvetett determináció, amely a névmin-ták átörökítése révén érvényesül” – állapítja meg HOFFMANN ISTVÁN (1993: 26; l. még HOFFMANN 2008b: 25). Az alábbiakban a helynévrendszerben ható névbokrosodási folyamatokkal foglalkozom, de csak azokkal az esetekkel, amelyekben a már meglévő helynévből, azaz az alapnévből az új helynévi megnevezés (másodlagos név) a denotatív jelentés átalakulásával jön létre (pl. *Kadarcs víz* > *Kadarcs* lakott terület, *Keresztúr* település > *Keresztúri-láz* mikrotoponima, *Garabovec* településrésznév > *Velikij Garabovec* településrésznév). Munkám során a meglévő helynevek felhasználtságának a jobb megismerése érdekében egy, az alapítás szempontjából összefüggő mesterséges egység, (nagyobb) névközösség¹ helynévkincse alapján tanulmányozom a jelenségnek a fent említett folyamatát. A vizsgálatom alapjául választott kisebb terület Ugocsa megye egyik birtokteste, a Hontpázmány-birtok nyugati tömbje.

Korábbi tanulmányaimban már foglalkoztam a meglévő helynevek újbóli felhasználásának jelenségével, de csak az Ugocsa megye ó- és középmagyar kori helynévrendszerében megmutatózó névbokrosodás összefüggéseit jellemeztem (l. KOCÁN 2008a, 2008b). Ezen munkáimban szóltam a névbokrosodás jelenségéről és a kikövetkeztetés módszeréről is, sőt a disszertációmban összefoglaló igénnyel ezen kérdésekről és a vizsgálat elméleti háttéréről is részletesen írtam (l. KOCÁN 2014: 205–215, 218–229). Ezért itt az elméleti kérdésekre és a fogalomhasználatra most nem térek ki.

Elemzésem időhatára a legkorábbi időszakról (a nyelvemlékes kortól) egészen napjainkig tart.² Ennek következtében talán a helynévrendszerben működő névbokrosodás folyamatában megmutatózó tendenciák pontosabban leírhatóvá válnak.

2. A következőkben a Hontpázmány-birtoktest kialakulását mutatom be. A királyi uradalom törését mutató birtokadományozás a 13. században három családi nagybirtok

¹ Nagyobb névközösségnek névtani szempontból egy olyan földrajzi egységet tekinthetünk, amely viszonylag összefüggő település csoportot képez, nyelvileg egységes, történeti, kulturális szempontból is hasonló, földrajzilag nem jelentős eltérést mutató (név)területet alkot.

² Az elemzés alapját képezi a terület történeti és jelenkori névkincsének egybeállítása révén kialakított – nyelvészeti-névtani elemzéssel ellátott – helynévszótár. A névkorpusz legkorábbi adata a 13. század közepéről származik (1251: *Vrbeuch* in Comitatu de Vgocha, t., F. 4/2: 96, ComMarmUg. 218), amelytől kezdődően egyre inkább felszaporodó, ám viszonylag arányos adatállománnyal számolhatunk egészen 2008-ig.

kialakulásához vezetett Ugocsa megyében (vö. SZABÓ 1937: 54): a Káta-, a Gutkeled- és a Hontpázmány-uradalom szervezéséhez.

A történész SZABÓ ISTVÁN a megyéről írt monográfiájában részletesen foglalkozik a birtok megtelepülésével és múltjával (1937: 68–74). Ugocsa területén a nemzetség bihari ága szerzett birtokokat a 13. század második felében. Az ősi Hont megyei nemzetség ugocsai birtokszerzése két elkülönülő területen jelentkezett a Tisza jobb partján: az első a megye nyugati, sík területén lévő összefüggő birtoktest, ahol a nemzetség uradalmi szervezete alatt hét, ma is meglévő település és négy, folyamatosan elpusztásodott település feküdt, de vélhetően még az utóbbi sort gazdagította a Szentilona birtok is Újlak határában. A 20. században az egykori birtoktömb területén a hét meglévő település mellett – a déli részén – két újabb település is létrejött: Dolina és Csonkás. SZABÓ ISTVÁN az áttekintése során csak „9 falu”-ról beszél e területen (1937: 71), holott részletezően kitér az általam említett hét falunak és a négy elpusztásodott birtoknak a nemzetség szervezeti keretébe tartozására (1937: 70, 74). A második birtoktest a megye keleti, északkeleti hegyes területén feküdt: itt egyedül Rakasz képezte a nemzetség birtokát (vö. SZABÓ 1937: 71, 72–73). A két terület eltérő jellegéből, viszonylag sűrűn lakott voltából és fokozatosan eltérő társadalmi fejlődéséből adódóan a továbbiakban csak a nemzetség nyugati területeinek a névanyagával foglalkozom. Ezen a területen jelentkezik a legkorábban a Hontpázmányok korai és gyors térfoglalása az oklevelekben szereplő adományozások alapján (SZABÓ 1937: 68–69). Az Alföld keleti részén kialakuló egykori nyugati birtoktest mintegy 100 km² lehetett (l. SZABÓ 1937: 40–41, 1. vázlat).

A birtoktest fálvai közül néhánynak a nemzetséget megelőző időre, a királyi uradalom korába nyúlik vissza a megtelepülése, így Karácsfalva, Ardó és Verbóc falvaké (SZABÓ 1937: 71–72). A térség etnikai összetételére vonatkozóan SZABÓ ISTVÁN a Hontpázmányok nyugati uradalmának településnevei, valamint a 18. század végéig jelentkező helynevek és a 16. század második feléig összeállított családnevek alapján az alábbi megállapítást teszi: „Az egész tömb magyar eredetűt és a vidék magyar települési jellegét azonban a csekély arányban megfigyelhető nem-magyar, vagy mágyarnak fel nem ismerhető elem nem teszi vitássá, annál kevésbé, mert a vidék földrajzi nevei is kevés kivétellel magyar eredetűek” (1937: 74, l. még 72).

A sűrű településhálózatú egykori Hontpázmány-birtokterület történeti és jelenkori névanyaga feltehetőleg jó vizsgálati alapul szolgálhat, ezt valószínűsíthetjük az azonos jellegű megtelepülés és fejlődés alapján.

3. A Hontpázmány-birtoktesten a meglévő helynevekre való támaszkodás folyamatának és irányának a leírása előtt a birtokterület keleti szomszédságában található *Egres* településnév problémáktól sem mentes etimológiáját tekintem át (1. ábra). E terület „gyökerei” a birtokterületre is átnyúlnak. Vizsgálatom célja, hogy szemléltessem a névbokrosodásnak a modern helynév-etimológiai kutatásokban betöltendő szerepét.

KISS LAJOS az ugocsai *Egres* helység nevét „a m. *éger* ~ R., N. *eger* fanévnak a -s képzős származékából” magyarázza, amely égerfákkal benőtt helyet jelöl (FNESz. *Szólósegres*). HOFFMANN ISTVÁN a határresszé vált települések kérdéskörét vizsgálva rámutat a névrendszerben zajló változási folyamatok egy lényeges mozzanatára: „elképzeltető, hogy a primer, közszoói elemű névkincs teljes eltűnése, valamint néhány helynév elburjánzása, aktív névalkotó szerepűvé válása más esetekben is felhívhatja a figyelmünket egykori települések létre, helyére” (1984–1985: 113). Ugocsa megye adott területének

mindenkori névrendszerét és a rendszerben megmutatkozó névbokrosodási folyamatok sorát tekintve eltérő névféjtésre juthatunk, ha a településnevet részként tekintjük az egészben. Ezen a vidéken több *éger* és *egres* névrésszel szerkesztett nevet találunk. Az alábbiakban ezeknek az összefüggését vizsgálom a településnévi etimológia névféjtésének újraértékelése céljából.

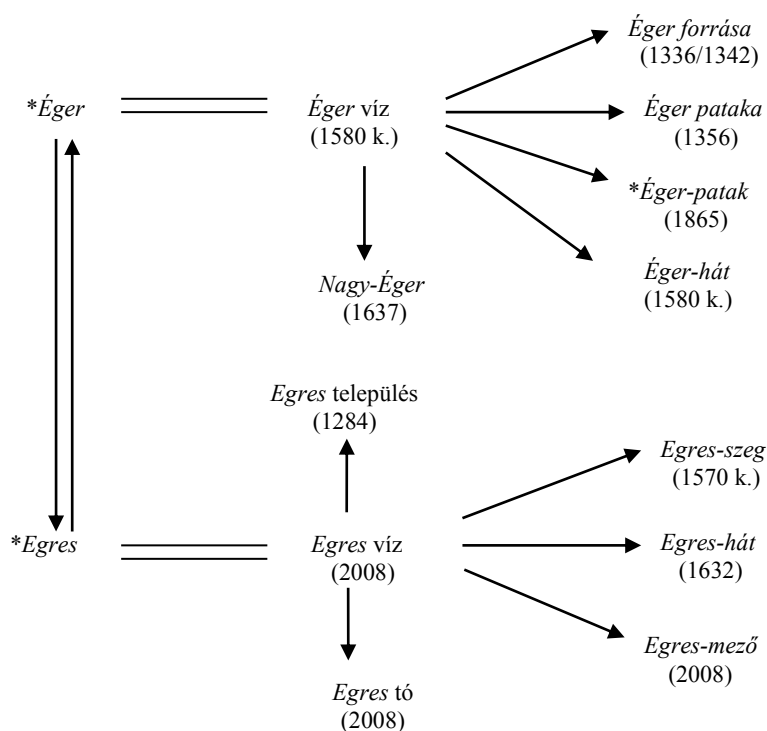
Az ómagyar kori *Éger forrása* (1336/1342: *Egerforrasa*, loc. paludosus, SZABÓ 1937: 426, Szőlős) és az *Éger pataka* (1356: *Egerpataka*, riv., SZABÓ 1937: 326, Egres és Mátyfalva) víznevek tanúsága szerint a Verbóc patak bal oldali mellékágának eredeti neve talán **Éger* lehetett. Azonban a területen néhány évtized eltéréssel *Egres-patak* (1372: *Egrespatak*, palus, SZABÓ 1937: 323, Dob) vízrajzi név is adatható, amely földrajzi elhelyezkedéséből adódóan bizonyosan azonos helyet jelölhetett a fent kikövetkeztetett *Éger* alpnévvel. Ha ehhez figyelembe vesszük, hogy a mai Egres falu déli részén egy *Egres* nevű állóvíz (2008: *Egres*, tó, élőnyelvi gyűjtés) és egy folyóvíz (2008: *Egres*, patak, élőnyelvi gyűjtés) is ismeretes, és az utóbbi az azonos nevű tóba ömlik, akkor arra juthatunk, hogy a korai névanyagból kikövetkeztetett víznév primer formája **Éger* és **Egres* egyaránt lehetett. Így az *Éger pataka* és az *Egres-patak* név alakját a víznevek körében gyakori szerkezeti változás is alakíthatta: a szakirodalomban általánosan hangoztatott vélemény szerint névátvétellel keletkezett és belső fejlődésű víznevek egyaránt kiegészülhetnek másodlagosan valamilyen fajtajelölő vízrajzi köznévvvel, sokszor formális birtokos szerkezetet mutatva. Úgy gondolom, az **Éger > Éger patak(a)* és az **Egres > Egres-patak* ilyen változásra utal, s e kettő egymással párhuzamosan is alakulhatott. A névtestek hasonló történeti módosulása a szomszédos települések lakosságának eltérő névhasználatára is visszavezethető, mivel a vizsgált névbokrosodási terület több szomszédos falu névanyagát is érinti. A későbbi időszakban egy- és kétrészes nevekben egyaránt fellelhető mindkét kikövetkeztetett név.

Először az **Éger* alpnév köré szerveződő névbokrot tekintem át. A középmagyar korban adatolt egyrészes *Éger* (1580 k.: *Eger* mellett, SZABÓ 1937: 413, Mátyfalva) név a helyfajtája alapján vélhetően víznév lehetett, amely a kikövetkeztetett **Éger*-rel azonos denotátumot jelölhet. Az újmagyar korban, a 19. század harmadik negyedében szintén előfordul a feltételezett **Éger* víznév az egyrészes *Éger-patak* (1865: *Éger patak*, rét, szántó, K1, Ardó) másodlagos név alapján feltételezett **Éger-patak* (1865) kétrészes víznévben. Az utóbbi folyóvíznévi szerkezet keletkezése bizonytalan, mivel az ómagyar kori szerkezeti változással alakult *Éger pataka* vízrajzi névből – redukcióval – is keletkezhetett, ám ennél valószínűbb az, hogy az *Éger* víznév kiegészülhetett egy fajtajelölő *patak* utótaggal. A feltételezett víznév a középmagyar korban két név alapját is képezi: a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett *Éger-hát* (1580 k.: *Eger hat*, SZABÓ 1937: 413, Mátyfalva) név előtagján jelentkezik, emellett a kétrészes hasonló szerkesztéssel keletkezett *Nagy-Éger* (1637: *Nagy Eger*, SZABÓ 1937: 414, Mátyfalva) mikrotoponima utótagjában is ez szerepel.

A továbbiakban az **Egres* alakváltozathoz köthető neveket elemzem. E változat a vizsgált területen több név alapját is képezi a középmagyar kortól kezdődően, de minden esetben kétrészes név előtagjaként jelentkezik. Az *Egres-szeg* (1570 k.: *Egres zeg*, SZABÓ 1937: 413, Mátyfalva) és az *Egres-hát* (1632: *Egres hat*, SZABÓ 1937: 413, Mátyfalva) másodlagos nevek egy **Egres* vízrajzi névre vezethetők vissza nagy bizonyossággal, s rendszertanilag e neveknél és a későbbiekénél sem vehető figyelembe az *Egres* településnév névalkotó szerepe, ahogy ezt a megye névrendszerében tapasztalható névmodellek –

a kétrészes *-szeg* és *-hát* utótagú helynevek – egyértelműen mutatják. A legújabb magyar korban az **Egres* víznév névbokrának újabb tagját találjuk az *Egres-mező* (2008: *Egres-mezőü*, szántó, erdő, élőnyelvi gyűjtés, Mátyfalva) névben. Még itt említhető meg a vélhetően e névbokor tagjaként kisarjadó fancsikai egyrészes *Egres* (1865: *Egres*, P. 60; de l. ma is: 2008: *Éjgres*, erdő, élőnyelvi gyűjtés) határnév is, amely talán az **Egres víz* > *Egres* terület metonimikus átvonódásával alakulhatott másodlagosan.

1. ábra: Az **Éger* ~ **Egres* névbokra

Az eddigiek alapján látható, hogy a terület névrendszerében a kialakuló újabb nevek többször az **Éger* ~ **Egres* víznévi párok felhasználásával alakultak. E névpárok – a névterület megnevezései alapján – aktív névalkotó megnevezésekként jelentkeznek. Ez azaz hozható kapcsolatba, hogy viszonylag nagyobb kiterjedésű – több település határát érintő – (folyó)víztől lehet szó; erre utal az is, hogy a korai ómagyar kortól kezdődően több szomszédos település határában viszonyítottak hozzá helyeket.

Ezeknek fényében, azaz a terület névrendszerében megmutatózó jelleg és a magyar település-névadásban gyakori víznév > településnév metonimikus névátvitel alapján a településnév sokkal inkább a korábról feljegyzetlenül maradt *Egres* folyóvíznévből alakulhatott

névátvitellel. A primer folyóvíznév legkorábbi említését a 14. század közepe táján jelentkező *Éger forrása*, *Éger pataka* és *Egres-patak* nevekben találhatjuk, az *Egres* (1284: *Egrus*, t., RegArp. 2/2–3: 334, SZABÓ 1937: 324, ComMarmUg. 198) helységnév ezzel szemben már a 13. század végéről adatható. Az adatolás ellenére mégis a kikövetkeztetett víznevet tarthatjuk elsődlegesnek, s ehhez további analóg példákat találunk a megye névanyagából: *Verbőc víz* > *Verbőc település*, *Fekete-patak víz* > *Feketepatak település*. Az Árpád-kori település-névadási minták az adatolás ellenére – általában véve és Ugocsa megyében is – megerősítik a településnév metonimikus keletkezését. A településnév korábbi adatolása abból adódhat, hogy a lakott hely megnevezése egy oklevélben vagyronrészt azonosított, így jogi ügyekben, személyhez kötődően gyakrabban előkerülhetett, míg egy víznév csak másodlagos célt szolgált az azonosításban: hozzá viszonyíthatták az adott helységet. A víznévi alapnév estében az *Éger* és az *Egres* szinonim névpár lehetett: az alakváltozatok 1865-ig viszonylag kiegyenlített használatra utalnak, a mai népnyelvben viszont már csupán az *Egres* forma ismeretes. Ez valószínűleg névszociológiai tényezőkkel magyarázható: a hosszú ideig egymás mellett használatos névváltozatok közül a névmodelleknek jobban megfelelő, helynévképzővel alkotott névtest kerülhetett előtérbe. Így egyrészt a víznév az *éger* fanév metonimikus átvitelével, másrészt a fanév *-s* (helynév)-képzős származékként névképzéssel is létrejött, azt azonban pontosabban nemigen dönthetjük el, hogy közülük melyik lehetett a korábbi változat.

4. A továbbiakban a Hontpázmány-birtoktest helynévrendszerében megmutatkozó névbokrosodás folyamatát és az abban kitapintható tendenciák rendszerszerűségét a releváns négy nagy nyelvtörténeti korszakra bontva mutatom be. Az egyes nyelvtörténeti korszakokban történő szemléltetés során mindig a korábbi korok névanyagával is számolok. Ennek következtében a négy időszakban tapasztalt arányokat egymással összekapcsolva tárgyalom a jelenség markánsabb rendszermódosulásainak bemutatása érdekében. Először azt mutatom be, hogy időben a helynévi alapú nevek és az ezek alapját képező névalkotó réteg egy-egy nyelvtörténeti korszakban milyen arányban fordul elő. Másodszor az alap- és másodlagos neveket tekintem át helynévfajta szerint,³ majd kitérek az alapnevek fajtája alapján a másodlagosnév-alkotó szerepük bemutatására is. HOFFMANN ISTVÁN szerint ez nemcsak a névrendszertani vizsgálatokat helyezi biztosabb alapokra, hanem az egyes objektumfajtákra jellemző névmodelleknek az összevetésére is lehetőséget kínál (1993: 35). Úgy gondolom, a vizsgált jelenség szempontjából fontos az is, hogy az alapnevek körében az egyes időszakokban mely névfajta lehetett aktív névalkotó szerepű, és melyik nem. Emellett az sem elhanyagolható, hogy a másodlagos névfajta szerinti kronológiai elemzés milyen eltolódásokat mutat. Ötödik szempontként az alap- és másodlagos nevek névmodelljeinek szerkezeti bemutatását végzem el. Végül a másodlagos nevek keletkezéstörténeti jellemzőinek összevetésével zárom a vizsgálatokat.

A tendenciák területi és időbeli különbségeinek az összevetésére részben lehetőség nyílik, ugyanis a Hontpázmány-területen tapasztalt módosulásokat Ugocsa megye újmagyar

³ A tanulmány alapját képező adattárban az ómagyar kortól az újabb magyar korig összesen 194 alap- és 253 másodlagos név szerepel. Terjedelmi okokból a 447 névadat és a forrásjegyzék közlése nem lehetséges, ezért a dolgozatban a tendenciák ívét szemléltető statisztikai mutatókat közlöm.

korszaka előtti időszakának a mutatóival párhuzamba tudom állítani (ehhez alapul szolgál: KOCÁN 2014).

4.1. Az 1. táblázat a Hontpázmány-birtoktest területén az alap- és a másodlagos neveknek és ezek együttesének az összes névhez való arányát, illetve ezeknek időbeli változását mutatja.

1. táblázat: Az alap-, a másodlagos és a többi név aránya a Hontpázmány-birtoktesten

	Ómagyar		Középmagyar		Újmagyar		Újabb magyar	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Alapnevek	12	14	107	23	44	16	31	11
Másodlagos nevek	13	16	152	33	50	18	38	14
Többi név	58	70	200	44	183	66	206	75
Összes denotátum	83	100	459	100	277	100	275	100

Az alapnevek ómagyar kori 14%-os megterheltsége a középmagyar korban jelentősen megnő (23%), a többi korszakban pedig az ómagyar korhoz hasonló arányt mutat. A Hontpázmány-birtoktest középmagyar kori alapneveinek kiemelkedő számát talán az is magyarázza, hogy ebben a korszakban a névkincs is eleve gazdagabb. De az új- és újabb magyar kori alapnevek számának a visszaesése mögött akár külső, akár belső tényezők hatását is felfedezni vélhetjük. Ilyen külső tényezők lehetnek a terület művelésében beállt változások (pl. a vízrendezés hatására), belső tényező pedig a névrendszerben a korábban aktív alapnevek rétegének leszűkülése, amely esetleg az újabb névminták felzaporodásával lehet összefüggésben. (Vö. PÁSZTOR 2008: 221.)

A másodlagos nevek kronológiai áttekintésekor az alapnevekhez hasonló hullámmázat tapasztalhatunk. Az ómagyar korban a 16%-nyi másodlagos név a középmagyar korban megduplázódik (33%), a két utóbbi korszak pedig az ómagyar korhoz közelítő arányokat mutat.

Az időbeli vizsgálatot a jelenség térbeli összevetésével árnyalhatjuk az első két korszakban. Ugocsa megye ómagyar kori névanyagában az alap- és másodlagos nevek aránya majdnem egyező képet mutat a Hontpázmány-területen tapasztalt mértékkel: az ómagyar korban 12%-nyi (58) alpnév 19%-nyi (92) másodlagos nevet alkot, ezek együttesen a névanyag 31%-át adták. A középmagyar kori Ugocsa 21%-nyi (279) másodlagos neve 14% (188) alpnévnek a felhasználásával keletkezett, ezek együttesen a megye névkincsének több mint harmadát adták (35%). A két terület összevetésében a vizsgált jelenség a középmagyar korban tér el jelentősebben: míg a megye egészében mérsékelt az alap- és a másodlagos nevek körének a bővülése, addig a Hontpázmány-területen ez a tendencia erősebb. Ez talán egyrészt azzal is összefügghet, hogy egy kisebb névterület anyagának vizsgálata során a névrendszerben ható folyamatok jobban megismerhetők, ellenben egy nagyobb mesterséges terület anyagában a rendszerbeli összefüggések már kevésbé rekonstruálhatók olyan tüzetesen. Emellett összefügg a kérdéses terület eltérő adottságával is, ugyanis a Hontpázmány-területnek az adatoltsága viszonylag egyenletesnek mondható, míg a megye egészének a helynévi előfordulásai területi eltérést mutatnak (például a keleti rész későbbi benépesülése miatt).

A fentiek alapján a következőket összegezhetjük. Az alap- és másodlagos nevek együttes aránya kronológiailag viszonylag kiegyensúlyozott képet mutat, minden időszakban legalább a névkincs negyedét teszik ki. A tendencia kiteljesedését a két közbülső korszak szemlélteti a legjobban, hiszen e két csoport ekkor a névanyag egészének a harmadát, sőt egy időszakban több mint a felét adta. Az alapnevek domináns névalkotó szerepének kronológiai áttekintése lassú, de egyértelmű csökkenést mutat. A névtani szakirodalomban másutt is hasonló megállapítással találkozunk. PÁSZTOR ÉVA az elpusztásodott Vid település példáján, a helynév aktív névalkotó szerepének a történeti és a modern névanyagban való összevetése kapcsán kiemeli, hogy a névképző szerep a 18–19. században egyre inkább visszaszorul (2008: 220–221). A folyamat névrendszertani hatását jól szemlélteti az is, hogy a meglévő tulajdonnevek kölcsönhatására visszavezethető másodlagos nevek a névanyag 10–20% közötti arányát adják.

4.2. A 2. táblázat a Hontpázmány-birtoktesten adatolt alapnevek helynévfajtáinak időbeli eltérését szemlélteti. E vizsgálat során arra lehetünk kíváncsiak, hogy kronológiailag az alapnevek helyfajta-specifikusak-e. Kronológiai áttekintésük két névfajta időbeli aktív névalkotó körének ellentétes folyamatát mutatja: a víznévi alapnevek csökkenő megterheltségével ellentétben a mikrotoponimák erősödő aktivitása. A lakott helyek aránya az adott terület településtörténeti tényezőivel és a létesítménynevek újabb kori felszaporodásával függ össze.

2. táblázat: Az alapnevek helynévfajták szerinti megoszlása a Hontpázmány-birtoktesten

Alapnév	Ómagyar		Középmagyar		Újmagyar		Újabb magyar	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Víznév	5	42	41	38	10	23	4	13
Lakott terület neve	3	25	15	14	5	11	10	32
Mikrotoponima	4	33	51	48	29	66	17	55

Ugocsa megye ó- és középmagyar kori alapneveinek fajtái arányaiban hasonló képet mutatnak a Hontpázmány-területtel: a víznevek 45-ről 34%-ra való visszaesését, míg a mikrotoponimák 29-ről 46%-ra való erősödését láthatjuk. A lakott helyek neveinek aránya 26%-ról 20%-ra módosul az alapnevek körében. Mindez azt jelzi, hogy a területen legkorábban a víznevek és a településnevek jöttek létre, és kezdetben ezek szolgálták leginkább alapul a másodlagos elnevezésekhez. A víz- és a településnevek denotatívumainak korlátozott száma azonban csak bizonyos mértékig engedhette meg, hogy rájuk szekunder nevek épüljenek, így a közben folyamatosan felszaporodó mikrotoponimák csoportja az, amely alapnévként egyre gyakrabban használatos az új névadásban.

4.3. Az is érdekes lehet, hogy az alapnevekből kiinduló másodlagos nevek kronológiailag (és részben térben is) milyen helynévfajtákba tartoznak (3. táblázat). A Hontpázmány-birtoktesten leggyakoribb másodlagos névfajta a mikrotoponimák rétege: 69–86% közötti, domináló folytonosságukkal. A lakott helyek kevesebb mint harmadát alkotják a másodlagos neveknek. E névréteg középmagyar kori teljes hiánya a fent említett korai betelepüléssel állhat kapcsolatban, az újmagyar kortól erősödő hatásukat pedig abban láthatjuk, hogy egy újabb névfajta, a tanyanevek csoportja ekkortól jelentkezik a területen. A víznevek

gyengülő másodlagos névi csoportja azzal függ össze, hogy ebben az időben már csak a kisebb folyóvizek kaphattak újabb nevet.

3. táblázat: A másodlagos nevek helynévfajta szerinti megoszlása a Hontpázmány-birtoktesten

Másodlagos név	Ómagyar		Középmagyar		Újmagyar		Újabb magyar	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Víznév	1	8	22	15	5	10	2	5
Lakott terület neve	3	23	—	—	10	20	11	29
Mikrotoponima	9	69	130	86	35	70	24	63
Tájnév	—	0	—	0	—	0	1	3

Ugocsa megye ó- és középmagyar kori anyagában hasonló folyamatot tapasztalhatunk: a másodlagos mikrotoponimák 48-ról 89%-ra való erősödése mellett a víznevek 25-ről 10%-ra való és a lakott területek neveinek 27-ről 1%-ra való visszaesését láthatjuk.

4.4. A 4. táblázat az alapnevekből létrejött másodlagos nevek megterheltségét szemlélteti. Az alapnévi víznevek gyengülő másodlagosnév-képző szerepét mutatja a belőlük egyre kisebb arányban létrejövő különböző névfajtájú másodlagos nevek csoportja is. Ezzel ellentétes a mikrotoponímiai alapnevek majdnem végig folyamatosan erősödő névbokrosító hatása, amely a másodlagos mikrotoponimák felszaporodásában is megmutatkozik. A lakott helyek neve a Hontpázmány-területen az első korszakon túl visszaesést mutat, amely a sík vidék korai benépesüléséből adódik.⁴ Az utolsó szakasz pozitív irányú kiemelkedéséről fentebb szóltam.

4. táblázat: Az alapnevekből létrejött másodlagos nevek aránya a Hontpázmány-birtoktesten az alapnevek helyfajta szerint

Alapnév	Másodlagos név							
	Ómagyar		Középmagyar		Újmagyar		Újabb magyar	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Víznév	5	39	67	45	10	20	6	16
Lakott terület neve	3	23	22	15	7	14	13	34
Mikrotoponima	5	39	63	42	33	66	19	50

Ugocsa megye területének ó- és középmagyar kori névanyagában az alapnevek helyfajta szerint a következő arányban alkottak másodlagos nevet: a víznevek 53 : 41%-ban, a mikrotoponimák 23 : 38%-ban, végül a lakott helyek neve a másodlagos nevek 24 : 21%-nyi részét alkotta a két korszakban.

Az elvégzett vizsgálat alapján megállapítható, hogy a víznevek ősiségüknél fogva gyakran alkottak másodlagos neveket (mivel jó viszonyítási pontnak számíthattak), azonban

⁴ A birtoktesten ismeretes lakott helységek közül hat már a 13. században említve van: Ardó, Fancsika, Izsó, Karácsfalva, Láp, Verbóc; a 14. század első felében újabb négy település adatát is megtaláljuk: Mátyfalva, Újhely, Újlak és talán a Szentilona birtok is; legkorábban csak a 14. század közepén és azon túl adatoltak viszont Kérő és Dob puszták.

ez kronológiailag egyre visszaszoruló tendenciát mutat. Ezzel szemben a mikrotoponimák másodlagosnév-alkotó szerepének kiteljesedése mellett a lakott helyek szerepe is felértékelődik az újabb nevek alkotásában. Az előző jelenség azzal hozható kapcsolatba, hogy a nevekre épülő nevek egyre kevésbé támaszkodnak a makrotoponimákra, viszont a névbokrosodásban a mikrotoponimák szerepe az idő előrehaladtával egyre nő.

4.5. Tanulságos lehet annak a bemutatása is, hogy a Hontpázmány-birtokon az alap- és a másodlagos nevek milyen szerkezeti típusokba tartoznak, azaz hány egy- és kétrészes nevet találunk az egyes nyelvtörténeti korszakokban (5. táblázat).

5. táblázat: Az alapnevek szerkezeti megoszlása a Hontpázmány-birtoktesten

Alapnév	Ómagyar		Középmagyar		Újmagyar		Újabb magyar	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Egyrészes név	10	83	85	79	29	66	27	87
Kétrészes név	2	17	22	21	15	34	4	13
Összesen	12	100	107	100	44	100	31	100

Az alapnevek körében tipikus jegynek mondható az egyrészes névszerkezet,⁵ ezt mutatja az ómagyar kortól kezdődő, folyamatosan magas megterheltségük. A kétrészes alapnevek viszont elenyésző részét alkotják az adott rétegnek. Az újmagyar korban emelkedik legmagasabbra a kétrészes alapnevek felhasználtsága, de még ebben az időszakban is csak az alapnevek mintegy harmadát képezi a névszerkezeti típus. Az emelkedés talán azzal is kapcsolatban állhat, hogy a mikrotoponimiai alapnevek az újmagyar korban érik el a legmagasabb felhasználtságot, ezek pedig általában kétrészesek a vizsgált területen.

A kisebb terület alapneveinek szerkezeti arányát ismét az Ugoicsa megye ó- és középmagyar kori anyagában tapasztaltakkal vethetjük össze. Ebben is az egyrészesesség a kiemelkedő az alapnevek csoportjában: 79 : 65%. A kétrészes alapnevek ennek megfelelően kevésbé gyakoriak a két időszakban: 21 : 35%.

A másodlagos nevek szerkezeti megoszlása viszont a fentiekkel ellentétesen a kétrészesesség domináns voltára utal (vö. 6. táblázat).

6. táblázat: A másodlagos nevek szerkezeti megoszlása a Hontpázmány-birtoktesten

Másodlagos név	Ómagyar		Középmagyar		Újmagyar		Újabb magyar	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Egyrészes név	5	38	9	6	5	10	13	34
Kétrészes név	8	62	143	94	45	90	25	66
Összesen	13	100	152	100	50	100	38	100

⁵ PÁSZTOR ÉVA más terület, Tedej birtok névrendszerét vizsgálva ugyancsak az alapnévi egyrészesességet emeli ki: „A névbokrok kialakulása többnyire egyrészes alapnevekhez köthető, amelyek vizek vagy vízparti helyek megnevezései” (2009: 137).

Az első három korszakban a másodlagos nevek körében határozott szerkezeti típusként jelentkezik a kétrészség, amely a névalkotásban is megmutatkozó jegyekkel magyarázható: a metonímia és a képzés jelentőségének visszaszorulásával és a szintagmatikus szerkesztés jelentőségének növekedésével. Az újabb magyar korban a másodlagos nevek kétrészségének némi visszaesése talán azzal magyarázható, hogy az újabb erősödő szláv hatás az egyrészes nevek metonimikus és képzéses alakulását segítette elő.

A megye ó- és középmagyar kori másodlagos neveinek szerkezeti képével való összehasonlítás hasonló eloszlást mutat. A másodlagos nevek egyrészsége 27 : 6%-nyi arányt tesz ki. Ugocsa megye kétrészes másodlagos nevei 73 : 94%-os domináns szerkezeti jegyet mutatnak a névcsoportban, hasonlóan a nemzeti terület korai névanyagában tapasztaltakhoz.

A névbokrosodás vizsgált jelensége azt jelzi, hogy míg az alapnevek körében az egyrészes névstruktúra a domináns, addig a másodlagos nevek körében a kétrészség a meghatározó minta.

4.6. Végül a 7. táblázat a másodlagos nevek keletkezéstörténetét koronként ábrázolja. Jól kivehető, hogy a másodlagos nevek körében a vizsgált időszakok legdominánsabb névalkotási módja a szintagmatikus szerkesztés, azaz a legnagyobb megterheltségű réteg az így létrejött kétrészes neveké. Ez a másodlagos nevek helyfajtáinak arányaival áll összefüggésben, hiszen időben egyre erősödik a mikrotoponimák másodlagos névi szerepe.

7. táblázat: A másodlagos nevek keletkezéstörténeti megoszlása a Hontpázmány-birtoktesten

Másodlagos név	Ómagyar		Középmagyar		Újmagyar		Újabb magyar	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Morfematikus szerkesztés	—	0	5	3	1	2	5	13
Jelentésbeli névalkotás	5	38	4	3	4	8	8	21
Szintagmatikus szerkesztés	8	62	143	94	45	90	25	66
Összesen	13	100	152	100	50	100	38	100

A jelentésbeli névalkotáson belül döntően a metonímia aránya 38 : 3 : 8 : 21%-os változó tendenciát mutat. A korai periódusban még az egyrészes nevek harmadát alkották ezzel az eljárással, amely a középmagyar korra visszaesik; ez a metonímiának mint névalkotó eljárásnak az általános gyengülésével áll kapcsolatban. A 20. századra erősödik a szerepe,⁶ de még mindig kevésbé megterhelt típus marad. A morfematikus szerkesztés a másodlagos nevek csoportjában elenyésző eljárás mód: a középmagyar kortól alakult néhány név ezen a módon, erre utal a nevek alacsony szakaszonkénti aránya.

5. A vizsgálatokból látható, hogy a választott terület névkincsében mindenkor meghatározó jelleggel bírt a helynevek rendszerszervező és -alakító ereje. Ez még annak

⁶ BÍRÓ FERENC leírása alapján Körösladány modern kori névanyagában ugyancsak jellemző a jelentésváltozással történő névalkotás, mivel gyakran vált víznévből határnév (1992: 145).

ellenére is kideríthető, hogy a rétegvizsgálat folyamán csupán a helynévi lexémát tartalmazó csoportot jellemeztem (azaz a névbokrokat), s a további névkörnyezetet a statisztikán túl rendszertani szempontból nem mutatom be, ahogy azt egy kisebb névrendszer ábrázolásánál például HOFFMANN ISTVÁN (1984–1985) és PÁSZTOR ÉVA (2009) tette. A névtani szakirodalom – a határrésszé vált helységek, víznevek névbokrát bemutatva – az ugcasai vizsgálatoknál a tendencia intenzívebb jelenlétére is utal (vö. HOFFMANN 1984–1985: 113, BÍRÓ 1999: 42, PÁSZTOR 2009: 136). Elmondható, hogy a névbokrosodás folyamata a magyar nyelv- vagy névterület különböző helyein egy-egy időszakban eltérő mértékben alakította ugyan a névanyagot, de vélhetően mindenhol meghatározó pozitív irányú univerzális névrendszertani tendenciaként működött. A tendencia közös jegyeként kiemelhető, hogy az alapnevek viszonylag vékony rétegét képezik az egyes területek névbokrainak, amelyek az újabb nevek formálásában azonban igen jelentős szerepet töltenek be.

Hivatkozott irodalom

- BÍRÓ FERENC 1992. A régi vízi világ emlékei Körösladány földrajzi neveiben. In: FARKAS FERENC szerk., *Tulajdonnév-használatunk. Névtudományi tanácskozás Jászberényben. 1991. október 11–12.* Magyar Névtani Dolgozatok 100. ELTE, Budapest. 140–147.
- BÍRÓ FERENC 1999. Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. *Névtani Értesítő* 21: 36–42.
- ComMarmUg. = GEORG HELLER, *Comitatus Marmarosiensis. Comitatus Ugocsiensis.* Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 18. Veröffentlichungen des Finnisch-Ungarischen Seminars an der Universität München, München, 1985.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Typ. Universitatis, Buda, 1829–1844.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN 1984–1985. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 103–113.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008a. A név mint történeti forrás. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.).* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 20–29.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008b. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 9–29.
- K1 = Szőlősvégárdó kataszteri térképe, 1865. Kárpátaljai Állami Levéltár, 125Φ/1оп. № 3249. Beregszász.
- KOCÁN BÉLA 2008a. A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 95–104.

- KOCÁN BÉLA 2008b. Az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 182–189.
- KOCÁN BÉLA 2014. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa vármegyében*. Doktori (PhD) értekezés. DE BTK, Debrecen.
- P. = MIZSER LAJOS, *Ugocsa és Ung megye Pesty Frigyes 1864–66. évi Helységnevtárában*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének Közleményei. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 1999.
- PÁSZTOR ÉVA 2008. Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 217–222.
- PÁSZTOR ÉVA 2009. Vizek, vízparti helyek neveinek változása a Hajdúnánáshoz tartozó Tedej területén. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 131–142.
- RegÁrp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE / BORSÁ IVÁN. 1923–1987. Magyar Tudományos Akadémia / Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ ISTVÁN 1937. *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség*. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. MTA, Budapest.

KOCÁN BÉLA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3573-834X>

Vetési Albert Gimnázium, Veszprém

BÉLA KOCÁN, Changes in the toponymic system in the Hontpázmánys' estate in Ugocsa county

The paper examines the derivation of new place names from earlier place names in the toponymic system of the western part of the Hontpázmánys' estate in Ugocsa county. The analysed corpus consists of place names from the mid-13th century up to 2008. Only place names in the cases of which the new toponym (the secondary name) was derived from an existing toponym (the basic name) by way of changing the denotative meaning are observed. The study starts with a short overview of the history of the estate; then presents the relations of toponymic derivations and modern place-name etymologies using the settlement name *Egres* as an example. The author examines the proportion of basic and secondary names in comparison with other names, when toponymic derivations are concerned. The distribution of name types in the two layers, and the structural features of basic and secondary names are also explored. Finally, the characteristics of name formation regarding secondary names are exposed.